

„Európai mintakövetés” – „nemzeti öncélúság”: traumák, diskurzusok, tanulságok

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Mínthogy a hungarológia különböző – egykori és mai – értelmezései a magyar közélet két fő diskurzusához, azok pedig a múltértelmezés „realista” és „romantikus” narratíváihoz (azok ön- és ellenségképéhez, s a jövőről alkotott elképzeléseihez) kapcsolódnak, érdemes szemügyre vennünk ezeket, főbb sajátosságaikat, forrásaikat és egymáshoz való viszonyukat. Mindezt annak érdekében kíséreljük meg, hogy ezáltal is elősegítsük azt, hogy túllépjünk a rossz kettősségeken és előmozdítsuk a mitológiák újratermelése helyett a tárgyyszerű megközelítések általánosság válását – most egy áttekintéssel, a mindennapokban pedig önkéntes közösségek együttműködésre épülő hálózatának meghonosításával, a demokratikus szocializáció kereteinek megteremtésével.

Előadásomban a következő kérdésekre keresek választ:

1. A mai magyarországi hivatalos közbeszéd, a magyar állami politika nyelve, a „*new speak*” új változata milyen múltértelmezéseket és jövőképeket foglal magában?

2. Ezek a múltértelmezések és jövőképek milyen ellenségképeket és államforma-/kormányformafogalmakat rejtenek magukban?

3. A múltértelmezések, jövőképek, ellenségképek és kormányformafogalmak milyen korábban megkonstruált diskurzusok részei?

4. Milyen kapcsolatban van személyes önazonosságunk keresése a diskurzusokkal, segítik vagy akadályozzák önazonosságunk megtalálását?

5. Milyen tanulságokat kínálnak a fenti kérdésekre adott válaszok?

A gondolatmenetben Platón és Montesquieu kormányforma-értelmezései, a Machiavelli, Harrington és Jefferson nevével jelölhető republikánus örökség, és az *újkori magyar eszmetörténet és historiográfia* kutatásának néhány tanulságát vonatkoztatom egymásra.

A múltértelmezések két változata, a „realista” és a „romantikus” narratíva határozza meg a hivatalos közbeszédet. Ezek átszövik egymást,

feldolgozatlan személyes és kollektív traumákat fednek el, negatív értékelési és magatartásmintákat konzerválnak és táplálnak, s háttérük a politikai közösség katasztrofális élményekből származó, feldolgozatlan, zavarodott helyzete és ennek következtében kialakult és továbbéltetett tudathasadásos állapota.

1. A „realista” változat a pillanatnyi nagyhatalmi adottságok fétiszálásán, a hatalmi alkalmazkodás és védettség igényén, s az egyén és közösségei passzivitásán, átvészelésén, s a személytelen társadalmi hierarchia és időbeli folytonossága mitizálásán alapul. Lényege az, hogy a magyar történelmi osztályok éltek a történelmi lehetőségekkel és betagozták magukat és alattvalóikat az európai civilizációba. Munkájuk eredményeit az idegen hódítás, a török uralom és az irreális, illúziókra épülő, a valóságot semmibe vevő magyar érzelmi politizálás fenyegette újra és újra és rombolta le.

Ez a konzervatív „realista” interpretáció a magyar múlt monarchikus és arisztokratikus legitimitását feltételezi, de nem társul hozzá azok legfőbb követelménye, a bölcsesség és a becsület. Az, hogy van olyan érték, amely fontosabb, mint a puszta életben maradás, a túlélés. Inkább az oligarchia, a kis számú vagyonos uralmának jegyeit mutatja a nagyszámú vagyontalan felett. Jövőképe azon a reményen alapul, hogy Magyarország betagozódhat a külvilág gazdag és biztonságos országai sorába. Ez viszont belső és külső ellenségképpel társul.

A belső ellenség a hazai többség, a megbélyegzett nagyszámú vagyontalan, s ehhez társul a tőlük való félelem és az a belső bizonytalanság, amelyet annak a tudata vált ki, hogy mindenki előtt nyilvánvaló, hogy az oligarchia rossz kormányforma és a nagy vagyoni megosztás nem teljesítményekhez kapcsolódik. A külső ellenségkép természetesen ugyancsak oligarchikus: a szegény, vagyontalan, a vagyonosok helyzetére irigy külvilág alkotja azt. Mindkettőhöz járul az oligarchikus informális döntések és a demokratikus intézményrendszer, a birtokon belüli vagyonosok és a birtokon kívüli, de befelé vágó vagyontalanok feszültsége, az oligarchia többszörösen is feloldhatatlan ellentéte a demokráciával. Azaz a kormányformával, amely nem a nagyszámú vagyontalannak a kis számú vagyonos kirablására irányuló vágyait testesíti meg (ahogy Plátón értelmezte), hanem amely a legnehezebben megvalósítható kormányforma.

A demokrácia – Montesquieu interpretációjában – ugyanis azon a közmeggyőződésen alapul, hogy a köz java előbbre való saját hasznunknál és hosszú távon az a garanciája személyes boldogulásunknak és an-

nak, hogy a politikai arénát nem sajátíthatják ki maguknak a „*grandi ambiciosi*”, a nagyétvágyú hatalmasok. Harrington republikánus érvelését idézve Lucca szabad polgárai ugyanis tudják, hogy szabadságukat akár életük árán is érdemes megvédeniük, és meg is teszik, mert nem rabszolgái senkinek. Szemben – ugyancsak Harrington példáját folytatva – a török szultán alattvalóival, akiknek háborítatlan nyugalma azon múlik, hogy uruk mennyire kegyes és milyen hangulatban van. Ők ugyanis a jó vagy rossz zsarnok rabszolgái, akik beletörődtek sorsukba és fátumként élik át életük jobb vagy rosszabb napjait.

2. A „romantikus” múltértelmezés az akarat szerepének meghatározó jelentőségét, az igazságtalan, oligarchikus viszonyok elkerülhetetlen megváltoztatását, a nemzeti múlt jegyében végrehajtandó újraelosztást foglalja magában. Mindenekelőtt azt, hogy a politikai közösség nem mintakövető, hanem öncélú, értékét magában hordozza, múltja, jellege és történelmi érdemei feljogosítják arra, hogy ne ő igazodjon másokhoz, hanem mások igazodjanak hozzá.

Ennek a történelemértelmezésnek az a lényege, hogy az idegen dinasztia, a Habsburgok nem csupán kívülre helyezték az ország súlypontját, hanem lecserélték vezetőrétegét, középosztályát és csak a parasztságot hagyták meg magyarnak. A 400 éves idegen uralom kontraszellekcióhoz vezetett és csupán a gyarmatosítók váltógazdaságában nyílhatott rés a magyarok túlélésére. A távoli dicső és a közeli gyarmati múlt képe olyan jövőképhez társul, amely ezen a jogalapon kivételes helyet és elbánást követel és vár el. Aktivizmusra sarkall és szolgainak bélyegzi a pusztá mintakövetést.

Jövőképe elvontan magában foglalja a mindenkinek kijáró igazságosság és méltányosság követelményét, konkrétan viszont a nemzetek szociáldarwinista versengésének meggyőződését és azt, hogy abban a magyar nemzetet kivételes helyzet illeti meg, amelyet minden eszközzel ki kell vívnia. Igazi ereje pedig ellenségképében rejlik, hiszen annak immár évszázados hagyománya van és a kommunista időszak igazán belénk sulykolta, hogy a közösséget veszély fenyegeti belső és külső ellenségei részéről, s hogy fennmaradjon és boldoguljon, militánsan küzdenie kell és vezérekre van szüksége.

Mínthogy az oligarchia rendszerének számtalan igazságtalansága hitelesíti azt a kritikát, hogy az önmagát demokráciának nevező politikai szisztéma a lényegyet tekintve nem a nép akaratának megtestesítője, könnyen kialakul az ellenhatás: a vagyontalanok a vagyonosok megbé-

lyegzése és kirablása révén szeretnének vagyonosok lenni. Ez a beállítottság először a vagyoni uralom indulati kritikáját, a dicsőségvágy felkeltését, a timokratikus uralmat, a harciasságot gerjeszti fel, majd a többség diktatúráján keresztül vezet az egyéni vagy kisebbségi önkényuralomhoz, zsarnoksághoz.

Ahhoz, amely távolabb áll a demokráciától, mint az oligarchia, hiszen alapja ennek sem a köz java, hanem az egyéni haszonszerzés gátlástalan, rabló érvényesítése. A zsarnok magán sem tud uralkodni, nemhogy másokat lenne képes irányítani. S a történelmi érdemek, a kivételesség romantikája és a jövő mítosza gátlástalan, alig leplezett pozíció- és vagyonszerzési vágyat takar.

A két múltértelmezés át- meg átszövi egymást, hiszen mindkettő ellenségképen alapul és kompenzációs mechanizmusokat működtet. Mikközben mindkettő az alkotó élet folytonossága hiányának és a kisebbségi érzetnek a következménye.

3. A „realista” értelmzés a *reformkori magyar konzervatívok és Szekfü Gyula* narratívájának az öröksége, amelyet a *Molnár Erik-vita* erősített fel. A Horthy-kori *német támogatású területi revízió*, a *Varsói Szerződés* és a *KGST* iránti kötelező alkalmazkodás, ma pedig a *NATO* és az *Európai Unió* integrációja iránti vágyakozás rögzíti a *mintakövetés* diskurzusát és *magatartásmintáját*. Azt, amely a saját sorsunkért való személyes felelősséget ráolvasással, szerencsés külpolitikai fordulattal, a mindenkori pillanatnyi nagyhatalmi adottságok kihasználásával helyettesíti. S bár a körülmények szerencsés konstellációja *szükséges* feltétele annak, hogy szabad emberek világa épüljön ki Magyarországon, az csak akkor lesz *elégséges* is, ha méltóságteljes, együttműködésre képes, és szolidáris, életüket, szabadságukat, s a közjó keresését elidegeníthetetlen joguknak tekintő emberek lépnek kapcsolatba egymással s alkotják meg a „*szabadság kis köreit*”. A mintakövetés diskurzusa és a szolgálalkú alkalmazkodás magatartásmintája konzerválja a negatív szocializációt.

A „romantikus” múltértelmezés a *nemzeti öncélúság* húszas, harmincas évekbeli *diskurzusára* nyúlik vissza, *Szabó Dezső* történelemfelfogásán és programideológiáján alapul, és *Révai József*, *Andics Erzsébet* és mindenekelőtt *Mód Aladár*, majd *Király István* „kuruc” romantikáján keresztül jutott el a napjainkban érzékelhető nemzeti önazonosságkeresés torz formáihoz. Ahhoz a meggyőződéshez, hogy a Nyugat számtalanszor becsapta Magyarországot és amúgy is önző és romlott, a magyar nemzeti sajátosságok viszont lehetővé teszik (ha feltárjuk és követjük őket), hogy

saját utunkat járva elkerüljük a nyugati civilizáció hibáit. Tyutsev a múlt században – saját hazájára vonatkoztatva – ezt így fejezte ki: „*Oroszországot ész, nem érted,/ Méter, sing sose méri fel./ Külön úton jár ott az élet./ Oroszországban hinni kell.*”

A szolgálai mintakövetés elvetése viszont nem csupán a nemzeti öncélés programszerű hangoztatásával járt és jár együtt, hanem – látens módon – az autarkia, a zárt társadalom meghirdetésével, az „ádáz próféta” szerepek elterjedésével, az összeesküvéspszichózisok elburjánzásával, kinyilatkoztatásokkal, artikulálatlan indulatokkal, a sértettségek eszkálálódásával, sérelmi és félelmi reakciókkal. S mindenekelőtt azzal a meggyőződéssel, hogy a között lehet és kell választanunk, hogy más oligarchiak uralma alatt élünk, vagy magunkat szervezzük harcos oligarchiává.

4. Tudjuk, Kölcsey így fogalmazott: „Jelszavaink valának haza és haladás.” A magyar liberálisok és vezérek, Wesselényi és Kossuth úgy vélték és 1848-ban ki is harcolták, hogy az egyéni és közösségi önazonosság, a politikai szabadság és a civilizáció ne álljanak egymással szemben, hanem erősítsék egymást. Igaz, örökségüket a „realista” értelmezés megbélyegezte, a „romantikus” pedig meghamisította. Most viszont úgy látszik, mintha az „európai mintakövetés”, a globalizáció, a modernizáció, illetve a „nemzeti öncélés”, a szellemi elzárkózás, a hagyomány diszkurzusai közül kellene választanunk.

Ez azonban egyáltalán nem így van. Ugyanis a felzárkózás, az elmaradottság leküzdése, a modernizáció csak akkor lehet emberközpontú és emberszabású, ha nem (Leopold Lajos szavaival) „színlelt kapitalizmuson”, a „feudális viszonyok kapitalista kihasználásán”, a nyers kizsákmányoláson, a lakosok rabszolgai alávetettségén alapul, hanem az önazonosságukat és méltóságukat – először vagy ismét – birtokba vevő emberek önkéntes közösségeinek hálózataiba illeszkedik. Abba, amely lehetővé teszi az együttműködés egyenrangú kapcsolatainak a megtanulását, begyakorlását és elsajátítását, s amely újból bázist kínál a diktatúrák által szétrombolt hagyományos közösségek újjászerveződésére is. Hiszen sem igazi modernizáció, sem szabadon gyakorolt tradíció nem létezhetett a diktatúra idején. Az előbbinek töredezett és embertelen változatai, az utóbbinak bezárult, megmerevedett formái mutatták, hogy a kettő egymástól elválasztva és egymással szembeállítva elsatnyul és önkorrekcióra képtelenné válik. S ha a politikai pártoknak a szimbolikus megkülönböztetés jegyében – programjaik érdemleges különbségei híján – jól is

jött az egymásra vonatkozó fogalmak, hagyomány és modernitás szembeállítására, az attól még torz és embertelen maradt.

Személyes identitásaink keresése és megtalálása ugyanis mindeneke-lőtt azt feltételezi, hogy kölcsönhatást érzékelhessünk saját boldogulá-sunk és környezetünk, közösségeink, emberi hálózataink boldogulása, a köz javának előmozdítása között. Ha úgy tapasztaljuk, hogy a „minden rajtunk múlik” romantikus heroizmusa és a „semmi sem múlik rajtunk” fatalizmusa helyett valami tényleg múlik rajtunk és annak területét ki tudjuk rajzolni, nem lesz szükségünk mítikus ön- és diabolikus ellenség-képekre, a hatalom és az akarat „hamis realista” és „ádáz próféta” narratíváira, a „mintakövetés” és az „öncélúság” diskurzusaira. Ám, hogy ezeken túlléphessünk, s ahelyett, hogy másokat leckéztetnénk arról, hogy a helyükben mit kellett volna tenni, fel kell dolgoznunk azokat a megalázó élményeket, amelyeket nagyszüleink, szüleink és mi magunk éltünk át. Személyes történelmünk megismerése és feldolgozása pedig – ha kölcsönhatásba kerül a többiek megismert és feldolgozott történeteivel – az egyik (és nem az utolsó) feltétele annak, hogy a diktatúra átkos örökségén, a negatív szocializáción és annak diskurzusain (s bennük a korábbi sérelmek elfojtásain) túlléphessünk és kidolgozhassuk magunk-nak és utódainknak azokat a társadalmi integrációs formákat és azok szo-cializációs mechanizmusait, amelyek az együttműködésre épülnek.

Régóta, de II. József óta bizonyosan uralta a magyar politikai diskur-zust a haza és a haladás dilemmája. Az, hogy aki emberbarát, nem lehet hazafi, aki pedig hazafi, nem lehet emberbarát. Ezt a rossz kettősséget már Hajnóczy József feloldotta és megmutatta, hogy ez nem igaz, és le-het valaki egyszerre emberbarát és hazafi. Ebben az esetben pedig nem kerülünk szembe a „Szükségképpen vagyok ember, s csak véletlenül francia” Montesquieu-féle meghatározása és De Maistre definíciója – „Láttam francia, brit, orosz alattvalót és Montesquieu úrnak hála arról is hallottam, hogy perzsák is vannak. De olyan lényel, aki ember általá-ban, sohasem találkoztam.” – közötti választással. Ennek viszont felté-tele, hogy túllépjünk az „európai mintakövetés” – „nemzeti öncélúság” diskurzusainak tételein, logikáján, mitológiáin, s a mögöttük meghúzódó sérelmeken és traumákon, és az azokkal összefüggő szocializációs min-tákon.

„Egy közösség lényegét nem az adja meg, hogy a közös jelleget, a kö-zös jegyeket a tagok valamiképpen a homlokukon viselik, hanem a kö-zösségben mint közös vállalkozásban való részesség. Alkati vonások, nemzeti jellegzetességek tudatosítása helyett sokkal fontosabb azt tu-

datosítani, hogy mi mindent csinálhat egy közösségből a valóság helyes érzékelése, a tehetetlenség, hazugság és félelmek zárt köreiből való kitörés, feladatok vállalása, értük való helytállás, közös erőfeszítés és közösségi teljesítmény. Ezért haszontalan, sőt szárnalmas az a közkeletű beállítást, mely azzal búsong a magyar alkotóerők különböző akadályain, hogy »milyen kár pedig, mert milyen tehetséges, milyen eredeti, milyen zseniális ez a nemzet«. Mondjuk meg végre egyszer, hogy ennek így semmi értelme nincsen, sőt *egyszerűen nem igaz*.

Tehetségről, eredetiségről, zsenialitásról csak kibontakozóban lévő adottságokkal kapcsolatban érdemes és lehet beszélni: hogy bedugult lehetőségekből milyen csodák lehettek volna vagy lehetnének, azt mondhatja, aki akarja, és hiszi, aki akarja, de ez nem tehetség, nem eredetiség, nem zsenialitás. Semmi sem természetlenebb, mint magunknak ez az érdekességgel való felszallangozása, ez az »elátkozott királyfi« módjára való viselkedés, mely egyrészt a tehetetlenség önmagát ünneplő kibúvója, másrészt a régi, Nagy-Magyarországra méretezett magyar és úri felsőbbrendűségi tudatnak egy kőszá maradványa. E lelki beállítást számára mindig megrázkódtatást jelent, hogyha szembekerül azzal a ténnyel, hogy egy bizonyos távolságból nézve magyarnak lenni semmivel sem érdekesebb, mint mondjuk lettnek vagy albánnak. Ami pedig egyáltalán nem borzasztó, mert ha lettek vagy albánok vagyunk, akkor sincs más dolgunk, mint az, hogy a valóságot szemügyre vegyük, s a dolgunkhoz hozzáfogjunk, s ha ezt meg tudjuk tenni, akkor tehetségesek vagyunk, akkor érdekesek vagyunk...»¹

Az idézet egy olyan esszéből való, amelynek a szerzője már 1936-ban a külföld magyarságképét (azt, hogy a magyarok között sok a tehetséges ember, de hiányzik belőlük az öncélú magatartás és szemlélet, ehelyett az öndokumentálás és az átpolitizáltság határozza meg viselkedésüket) kapcsolatba hozta a magyar társadalom belső hierarchiájával, zártságával, anakronisztikus jellegével.² A kérdéses esszében, 1948-ban pedig lezárta a magyar alkatról, a magyar nemzeti jellegzetességekről folytatott két világháború közötti diskurzust. Úgy zárta le, hogy minden sérelmet és fájdalmat igyekezett megérteni, de azokat nem ráolvasásokkal kívánta gyógyítani, hanem teljes diagnózist kísérelt meg adni. Elvetette az *Alkat-*

¹ Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I–III. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. III. 571–619, az idézet: 615–616.

² Bibó István: *A mai külföld szemlélete a magyarságról*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I–III. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. I. 149–160.

*diskurzust, s azt a hanyatlástörténeti műfajt, amely annak az alapját képezte és választ keresett a magyar „közösségi skizofrénia” okaira és történetére.*³ Terápiája pedig a konkrét feladatok megoldása volt.

S bár a diktatúra eltaposta annak a lehetőségét, hogy kiformalódhassanak azok a demokratikus magyar politikai diskurzusok, amelyeken meg lehet beszélni és fel lehet dolgozni az átélt traumákat és pozitív jövőkép jegyében a konkrét feladatokra lehet összpontosítani, annak példája és időszerűsége ma is aktuális. Mindenekelőtt az, hogy az oligarchia múltértelmezéseit, ellenség- és jövőképeit, s azokat a diskurzusokat, amelyekbe illeszkednek és amelyekkel összeszövődnek, felválthassuk a demokratikus, önkéntes közösségek tagjai közötti beszélgetésekkel és véleménycserékkel, azok változatos, sokszínű és terapikus világával. Azokkal, amelyek méltóságteljes, demokratikus emberek önkéntes közösségeinek, a „szabadság kis köreinek” a diszkussziói eredményeként formálódhatnak ki, és amelyek maguk is feltételei annak, hogy tagjai méltóságteljes, szabad emberek lehessenek.

---

³ Értelmezésére vö. Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.